

ЎЗБЕКЛАРНИНГ ЧОРВАЧИЛИК БИЛАН БОҒЛИҚ АНЪАНАЛАРИДА ҚАДИМГИ ЭЪТИҚОДЛАРНИНГ САҚЛАНИШИ

Ж.Д.П.У Тарих факултети I-босқич талабаси

Ғиёсов Самандар

Илмий раҳбар: Т.ф.н доктори., дотсент- Ф.Акчаев

Анносатсия: Ўзбекларнинг чорвачилик билан боғлиқ анъаналарида қадимги эътиқодларни сақланишини ўрганиш

Калит сўзлар: Фродат-Фшова номи, 14 уруғ, Ясна китобининг 39-қўшиғи, Чорвачилик анъанавий хўжалик, Зардушт, Ахурамазда

Дунёдаги бошқа халқлар қатори ўзбекларнинг маданий қадриятлари ва мероси минг йиллар мобайнида Шарқнинг маънавий ўчоқларидан бири бўлиб хизмат қилган. Бундан ташқари, биз яшаб турган ҳудуд ғоят хилма-хил диний эътиқодлар, динлар, маданиятлар ва турмуш тарзлари туташган минтақа ҳисобланади. Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон ҳудуди нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан биридир. Тарихий манбалар ва археологик материалларнинг гувоҳлик беришича, Ўрта Осиёга ислом кириб келгунига қадар аجدодлар эътиқоди, ўлиб қайта тирилувчи табиат култи, ҳайвон ва жониворлар култи ҳамда аграр културлар каби маҳаллий културлар билан бирга зардуштийлик, шомонийлик, буддавийлик, монийлик, насронийлик каби динлар ҳам кенг тарқалган.

Турли динлар, эътиқодлар ҳамда културларга эътиқод, шубҳасиз минтақамизда яшаган аҳолига хос хусусиятлардан бири бўлган.

Минтақага ислом дини кириб келганидан кейин архаик маросим ва урф-одатлар буткул йўқолиб кетмаган. Улар исломий анъаналар ва расм-русумларга мослашиб, ўзаро уйғунликда янгича маросимий-дунёқараш шакллари ташкил этган ва то бугунги кунга қадар қоришган кўринишда сақланиб келмоқда. Исломий ва исломгача бўлган диний эътиқодлар компонентлари синкретлашувини ўзида мужассам қилган маҳаллий маросимий амалиётининг айнан ўзига хос хусусияти, ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзи ва дунёқарашининг тарихий асослари ҳамда ўзига хослигини англашда муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари Марказий Осиёда ислом динининг маҳаллий хусусиятларини ўрганишда ушбу мавзу ўзига хос калит сифатида хизмат қилади. Шу боисдан ҳам қадимий диний эътиқодлар изларини тарихий-этнологик нуқтаи назардан тадқиқ қилиш муҳим илмий-амалий аҳамият касб этади.

Чорвачилик анъанавий хўжалик машғулотларининг энг қадимий кўринишларидан ва тирикчилик манбаини белгиловчи асосий меҳнат турларидан бири бўлган. Чорвадорларнинг турмуш тарзи ва ушбу машғулот билан боғлиқ қарашлар, урф-одатлар этнографик материаллар асосида маълум даражада ўрганилган. Бироқ, чорвачилик билан боғлиқ қадимий диний тасаввурлар ва эътиқодий қарашлар алоҳида тадқиқот объекти сифатида ҳозирга қадар махсус тадқиқ этилмаган. Зеро, қадимги даврлардан, яъни жониворларни қўлга ўргатиш ва хонакилаштириш жараёни бошлангандан эътиборан чорвачилик билан боғлиқ маросимлар ва урф-одатларда элнинг ҳайвонот оламига бўлган муносабати акс этган. Шу билан бирга, инсон ва табиат, одамзод ва ҳайвонот олами ўртасидаги муносабатлар, кишилик жамиятининг бир неча минг йиллик меҳнат фаолияти билан боғлиқ ҳаёт тажрибалари, макон ва замонга бўлган муносабати, маънавий қарашлари ва, шубҳасиз, ўша давр диний эътиқоди акс этган. Биз учун бу

Ўринда аҳамиятлиси чорвачиликка оид маросимлардаги диний қарашлар, аниқроғи, исломгача бўлган диний эътиқодлар ва қарашлар билан боғлиқ урф-одатлар ҳамда маросимлардир.

Юқорида таъкидланганидек, чорвачилик жуда қадимий машғулоти тури бўлиб, инсоният тарихининг илк даврларидан бошлаб чорва билан боғлиқ культлар, эътиқодлар халқлар турмуш тарзида муҳим аҳамият касб этган. Зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авеста”да чорвага, айниқса, от, қорамол ҳамда майда туёқли уй ҳайвонларига эътиқодий муносабат изоҳланган. Чорвадорлар имонли ҳисобланган. Жумладан, “Авеста” матнларида майда молларга ҳомийлик қилувчи илоҳ Фродат-Фшова номи билан зикр этилган¹. Зардушт Ахурамаздан “ҳаммадан кўра бахтиёрроқ бўлган дунёдаги тўртинчи жой қаер?” – деб сўраганида, Ахурамазда : “*Бундай жой қўйлар суруви ва тевалар ујори энг кўп парвариш қилинадиган заминдир*”, деб жавоб берган². Шунингдек, “Авеста”нинг бирмунча кейинги қисмлари ҳисобланган “Хорда Авеста”да “Айатрима”, яъни “Чорвани отарларга қайтариш байрами” ўтказилганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Ўз ўрнида шуни ҳам таъкидлаш лозимки, фанда қабул қилинган мавжуд меъёрларга кўра, ҳар бир туркум маросимлар бир неча гуруҳларга бўлиб таснифланади. Биз ҳам чорвачиликка оид маросимларни таснифий бўлишда тақвимий меъёрга асосланган содда бўлинишни маъқул деб ҳисобладик ва бу туркум маросимларни икки гуруҳга бўлиб ўргандик. Биринчи гуруҳга баҳорда чорвани ёзги яйловга ҳайдаб кетиш ва кузда ёзги яйловдан қишлоқ жойига қайтишигача бўлган даврда амалга ошириладиган маросимлар ва урф-одатлар, иккинчи гуруҳга эса чорвани қишки яйловдан қайтиш жараёнидан тортиб то баҳорда ёзги яйловга кетиш пайтигача бўлган турли-туман маросимлар ҳамда урф-одатлар, ирим-сиримлар киради.

Фольклоршунос олим Б. Саримсоқовнинг ёзишича, ўзбеклар ўз “меҳнат фаолиятида икки хил йил тақвимларидан фойдаланганлар. Бу тақвимлар кишиларнинг чорвачилик ҳамда деҳқончилик фаолиятининг амалга кириши ва тугалланиши билан бошқарилган. Демак, ўзбекларда икки хил йил ҳисоби бўлиб, улар қуйидагича белгиланган: деҳқон йили 22 мартдан бошланса, чўпон йили 16 мартдан бошланган. Дарҳақиқат, 22 мартдан кейин Ўрта Осиё шароитида ер илиб, ўсимликларга амал киради. Чўпон йилининг 16 мартдан бошланиши ҳам ерга амал кириши ва ўт-ўланларнинг ўсиб чиқа бошлаши билан боғлиқ. Ана шу кундан бошлаб чорвадорлар ёзги яйловга кўчиш ишларини бошлаб юборадилар”³.

Бундан ташқари, маҳаллий чўпонлар ёзги яйловга кўчишда ҳафта кунларига ҳам алоҳида эътибор берганлар. Чунончи, улар чорвани яйловга олиб чиқишда ҳафтанинг хосиятли кунлари деб эътироф этилган чоршанба ва шанба кунлари танлаганлар. Чорвадорлар наздида ҳафтанинг бошқа кунлари, айниқса, жумада кўчиш хосиятсиз ҳисобланган. Чунки халқона қарашга кўра, ушбу кун барча мусулмонлар каби ҳамма жонзодлар учун дам олиш куни сифатида белгилаб қўйилган. Шу боис агар ушбу кун йўлга чиқадиган бўлинса Аллоҳнинг иродасига қарши борилади ва бирор бир фалокатга йўлиқиш мумкин, деб ҳисобланган.

Ҳар йили чорвани яйловга олиб чиқиб кетишдан аввал чўпонлар пири Чўпон ота ва чорва пири Зангиотага бағишлаб қурбонлик қилиниб, “ис” чиқарилган. Чорвадорлар фикрича, ҳар бир ҳайвоннинг ўзига хос пири бўлган ва йилда бир марта мазкур пирга бағишлаб қурбонлик қилинган.

Умуман олганда, туркий халқлар орасида қўй энг муқаддас жонивор ҳисобланган ва унга нисбатан алоҳида эҳтиром кўрсатилган.

¹ Авесто. Тарихий адабий ёдгорлик / Асқар Маҳкам таржимаси. – Т., 2001. – Б. 343.

² Авесто. Тарихий адабий ёдгорлик ... – Б. 113.

³ Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори ... – Б. 40-41.

Кўчқор қадимги зардуштийлик динида уй эгаларини, уларнинг сихат-саломатликларини кўриқлаб турувчи илоҳий маъбуд сифатида талқин этилган. Қолаверса, Эрон ва қадимги Турон халқлари уруш ва ғалаба худосини кўчқор тимсолида тасаввур қилганлар.

Жумладан, К.Ш. Шониёзовнинг ёзишича, туркий халқларнинг энг йирик субэтносларидан кипчоқ уруғининг бир бўғини *кўчқорчи* деб аталган⁴. Қашқадарё манғитлари оқманғит бўлимининг бир уруғи эса *кўзиқўчқор* бўлган. Кўнғиротларнинг қанжиғали бўлимига қарашли 14 уруғнинг бири *қўйин*, деб номланган, қорақалпоқлар ва бошқирдларда ҳам *қўйин* уруғи учрайди. Шунингдек, қирғиз уруғлари орасида ҳам кўчқор мундус аймағи мавжуд бўлган. Умуман олганда, юқорида номлари қайд этилган барча этнонимларнинг қадимий шаклига қўй тотеми асос бўлган.

Ўзбек халқининг чорвачилик билан боғлиқ анъанавий маросимлар ва урф-одатлар моҳиятига назар ташлар эканмиз, уларнинг аксариятида афсунгарлик, магия, тотемизм билан боғлиқ қарашлар устувор эканлигига гувоҳ бўламиз. Фарғона водийсида яшовчи ўзбек чорвадорлари турфа хил афсунгарлик урф-одатлари орқали чорвани турли бало-казолардан, касалликлардан асрашга ҳамда улар серпуштлигини давом эттиришга ҳаракат қилганлар. Шунингдек, қўйларни қочириш (табiiй равишда ирсий кўпайтириш) вақтида, чўпонлар “илоҳим бу йил қўйларимиз худди тарвуз уруғидай кўпайиб баракали бўлсин!”, деган ниятда улар устидан тарвузни ёриб уруғи билан сочганлар.

Энди эса чорвачиликнинг муҳим тармоғи йирик шохли қорамоллар билан боғлиқ анъана ва урф-одатлардаги қадимий диний эътиқодлар кўринишларини бирмунча кенгрок таҳлил қилишга уриниб кўрамиз.

Тарихий адабиётлардан маълумки, қадимдан буқа тасвири серпуштлик тимсоли бўлган эркак томонни англатган. Даствлабки чорвадор жамоаларнинг илк ривожланиш даврида хўкизнинг тотем тарзида тараққий этиши илк бронза давридаги мавжуд иқтисодий шарт-шароит билан чамбарчас боғлиқ эди. Бу даврда йирик шохли қорамоллар хўжаликнинг асосини ташкил этган. Бу ҳолат энеолит давридаёқ қарор топган. Айнан шу даврдан хўкизлар илоҳийлаштирила бошлаган. Айрим муаллифлар хўкиз ва аёл ўзаро уйғунликда чизилган иконографик тасвирларини таҳлил этар эканлар, ушбу тасвирлар келгуси авлоднинг давомийлигини таъминлашга қаратилган серпуштлилик култи билан боғлиқ деган фикрларни илгари сурганлар.

Санъатшунос олим Л.И. Ремпельнинг ёзишича, афсонавий биринчи буқа сув тошқинлари билан боғлиқ бўлиб, унинг танасидан доривор ва зиравор ўсимликлар, унинг уруғидан эса барча фойдали ҳайвонлар пайдо бўлган экан⁵. Умуман олганда, хўкизнинг сув тошқинлари билан анъанавий боғлиқлиги шарқ халқларининг қадимги динларида ёрқин акс этган⁶. Биз хўкиз култининг сув билан боғлиқлигини кейинги давр анъаналарида ҳам учратишимиз мумкин. Масалан, Ясна китобининг 39-қўшиғида Гэуш Урван ҳамда Гэуш Ташанларга, яъни қорамол, хўкиз тимсолида пайдо бўлувчи буқа руҳига мурожаат қилинади⁷.

Шунингдек, Бундахашнда таъкидланишича, ердаги даствлабки хўкиз миясидан зиравор кўкатларнинг 50 хили ва 12 хил доривор ўтлар ўсиб чиққан. Унинг шохидан мевали дарахтлар, бурнидан пиёз-қалампир, қонидан эса бир шингил узум пайдо бўлган, дейилади⁸. Ушбу уруғлар албатта ой нурида ўсиши шарт бўлиб, улардан даствлаб бузукча ва новвосча, кейинчалик барча ҳайвонлар жуфт-жуфт тарзда пайдо бўлган. Ойнинг ўроғи

⁴ Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа ... С. 123.

⁵ Ремпель Л.И. Цепь времен: Вековые образы и бродячие сюжеты ... – С. 2 2.

⁶ Андрианов Б. Бык и змея (У истоков культа плодородия) // Наука и религия. –1972.– № 1.–С. 32.

⁷ Исҳоқов М. “Авесто”да чорва ва чорвадорлар. // Ўзбекистон худудида дехқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар. – Т., 2006. – Б. 47

⁸ Хлопин И.Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии // Древний Восток и мировая культура. – Л., 1981. – С. 27.

Йирик шохли қорамол ва ҳайвонот олами билан, қуёш айланаси эса ер, ўсимлик ва инсоният дунёси билан боғланган⁹. Шунингдек, айрим маълумотларга кўра, хуннларнинг шанью уруғининг тотеми (ҳайвони) буқа бўлган¹⁰.

Ушбу бобнинг хулоса тарзида шуни айтиш мумкинки, деҳқончилик ва чорвачилик дунёдаги кўплаб халқлар сингари ўзбек халқининг ҳам энг қадимий хўжалик машғулоти ҳисобланган. Анъанавий деҳқончилик ва чорвачиликда асрлар силсиласидан ўтган диний-мифологик дунёқараш, қадимий цивилизациялар аломатлари, этномиллий анъаналар мужассамлашган. Олиб борилган тадқиқотлар жараёнида ўзбек халқи анъанавий деҳқончилик машғулоти билан боғлиқ маросимлар ва урф-одатларда ўлиб, қайта тирилувчи табиат култи излари, гарчи, қолдиқий кўриниш тарзида бўлса-да, етиб келганини ва аксарият ҳолларда исломий қарашлар билан ўзаро синкретик тарзда амалга оширилишини кузатдик. Ислом динининг айнан ушбу хўжалик тури билан боғлиқ архаик культларга нисбатан бағрикенглиги қадимий диний-мифологик тасаввурлар асосидаги деҳқончилик расм-русумлари ва урф-одатларидан кўзланган асосий мақсад соф диний таълимот билан эмас, балкиҳаёт давомийлигини таъминлашга қаратилган меъёрлар, яъни, мўл-кўл ҳосил етиштириш ва уни нес-нобуд қилмасдан йиғиб олишга қаратилганлигида бўлса керак.

Чорвачилик билан боғлиқ маросимлар ва урф-одатлар моҳиятига назар ташлар эканмиз, уларнинг аксариятида афсунгарлик, магия, тотемизм билан боғлиқ қарашлар орқали ҳам чорвани турли бало-қазолардан, касалликлардан асрашга ҳамда улар серпуштлигини давом эттиришга ҳаракат қилинганлигига гувоҳ бўлдик.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – 64 б.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. // Биз ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Танланган асарлар. Т. 7. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б.132-155.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Авесто”нинг 2700 йиллик юбилейини нишонлаш тўғрисидаги” қарори // Халқ сўзи. 2000. 29 март.
4. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Танланган асарлар. Т. 1. – Т.: Фан, 1968. – 468 б.
5. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик / Асқар Маҳкам таржимаси. – Т., 2001. – 338 б.
6. Авесто: Яшт китоби / М. Исҳоқов таржимаси.–Т.:Шарқ, 2001.– 128 б
7. Авеста: “Ведевот” китоби / М. Исҳоқов таржимаси. – Т.: ТошДШИ нашриёти. – 100 б.
8. Асқаров А. Энг қадимги шаҳар. – Т.: Маънавият, 2001. – 24 б.
9. Берзин Э. Зардуштийлик таълимоти нима?–Т.: Ўзбекистон, 1987.–24 б.
10. Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
11. Жабборов И.М. Худолар, авлиёлар ва одамлар. – Т.: Ёш гвардия, 1985. – 144 б.
12. Жабборов И., Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 2002. –324 б.
13. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. –Т.: Фан, 1995. – 108 б.
14. Жўраев У.Т. Дунё динлари тарихи. – Т.: Шарқ, 1998. – 176 б.
15. Ислом энциклопедияси. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Давлат илмий нашриёти 57-бет. Т.2003й.
16. Х. Караматов Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. 72 бет. Тошкент 2008 й.

⁹ Ремпель Л.И. Цепь времен ... – С. 24.

¹⁰ Бернштам А. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI – VIII вв. – М.-Л., 1946. –С. 83-84.

ILM FAN YANGILIKLARI KONFERENSIYASI

30-IYUL

ANDIJON, 2024

17. Рапопорт. Ю. А. Хорезм в древности // В низовьях Окса и Яксарта. Образы Древнего Приаралья 67-68 бет Москва 2000 г.
18. Саримсоков Б. Тўй маросими фольклори // Ўзбек маросим фольклори очерклари. – Т., 1986. – Б. 193-208.
19. Фалсафа қомусий лўғат. 428-бет. Тошкент “Шарқ”
20. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 415 б.
21. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Самарканд-Ташкент: Фан, 2000. – 342 с.
22. Шоназаров Р. “Муқаддас”лаштирилган ўсимликлар ва фан. – Т.: Фан, 1977.– 60 б.
23. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: Шарқ, 2001. – 464 б.